

DEÁK FERENC MINT NEVELŐ.

(A M. Pæd. Társ. októberi ülésén tartott fölolvasás.)

Ha a nevelő szemével végigmérjük a művelt nemzetek történelmének évkönyveit, megnyugvással látjuk, hogy mindegyik nép igyekszik nagyjait a nevelés érdekében gyümölcsöztetni s hogy mind jobban győz és terjed az a felfogás, hogy a nevelés, mely egyidejűleg tudomány és művészet, a legfontosabb, de egyszersmind a legnehezebb dolgok közé tartozik. De meggyőződhetünk egyúttal arról is, hogy a valóban nagy emberek és hazafiak, lettek légyen államférfiak, művészek, avagy költők és tudósok, a nevelés problémájáról egészen sohasem feledkeztek meg s ha szakszerűen nem is foglalkoztak vele, szívesen ragadtak meg minden alkalmat, hogy ebben a kérdésben véleményt mondjanak. Az ilyen, hogy úgy mondjam, külső tanítások, nem ritkán becsebbek a céhbeliéknél, mert a valódi iskolát nem könyvek s zárt falak teszik, hanem a tettek és az élet. A pedagógus szép neve nem csak az iskolamestert illeti meg, hanem sokszor több joggal és hivatottsággal a közéletnek valóban nagy és vezérlő alakjait, mert az iskolázás, mely az ifjúságra szorítkozik, csak töredéke és része annak a nagy feladatnak, mely a felnőtteknek, a társadalomnak, a nemzetnek nevelésével lesz csak valódi egészszé. A világtörténet nem egy példát tud arra, hogy egy ilyen Istentől ihletett férfiú példájával és élete munkájával megvalósította azt, a miben a néptanítók ezrei évek hosszú során át hiába fáradoztak. Ilyen értelemben valóban érdemes nagy emberekkel és műveikkel foglalkozni. Bizonyoság rá a világ legpedagógusabb népe a német, mely Goethejét, Bachját és Bismarckját «nevelőként» ünnepli; sőt idézhetném Lessinget, aki egyik értekezésében (*Die Erziehung des Menschengeschlechts* 1780.) Krisztust Mózes-sel szemben «a jobbik *pedagógusnak*» mondja, mert amaz az

önzetlenül mívelt jóságot a legnagyobb erénynek tekintette. Van egy szenvedőleges (passzív) és befogadó s egy cselekvő (aktív) és termelő pedagógia, s nem kétséges, hogy ez az utóbbi a bővebben termékenyítő; ez az igazi királyi mesterség és isteni tudomány. Az ily értelemben vett pedagógiára, mely a nevelőnek szinte emberfeletti tökéletességét és végtelen bölcsességét tételezi fel, ma rossz idők járnak; a profeszor mellett a nevelő hamupipókévé sülyedt; a tudomány, helyesebben az ismeretek, a nevelést leszorítják és csődre kárhoztatják.

Ilyen s hasonló gondolatok ébredtek bennem, a mikor annak a férfinak életét és művét tanulmányoztam, akinek áldott nevéől visszhangzik ma a magyar haza, akinek ércbe öntött szobra a közelben, szelleme pedig körünkben van s akinek emléket szeretettel és áhitattal melengeti most ennek az országnak minden fia. De az idézett szellem tanulmányozása közepette minél jobban ismertem fel nagyságát, csodálkozás, sőt megdöbbenés vett erőt rajtam a miatt, hogy oly gyorsan engedték át a feledésnek és oly sokáig hagytuk párlagon heverni a haza bölcsének örökké élévülhetetlen mesterei tanításait, melyekre pedig ma talán inkább rászorultunk mint valaha! Csodálni és sajnálni való, hogy ennyi bölcsesség és klasszikus igazság mindeddig rejtett kincs maradt s oly kevés gyümölcsöt termett, mert szerzőjüknek korszakos nemzeti tette, államalkotó műve, alig sejteté velünk, hogy a politikától látszólag oly távoli területen is maradandót alkotott. S ezt nem az opportunitás, a jubileumi mámor mondhatja velem, hanem a legszentebb meggyőződés s boldog büszkeség a felett, hogy ő közénk való, hogy ilyen elmét és szívet a magunkénak vallhatunk. Mert a ki nevelni akar, az első sorban bölcs legyen; Deák Ferenc tehát nemcsak a haza bölcse, hanem nemzetének nevelője volt, valóságos *praeceptor Hungariae*.

Azzal, hogy Deák Ferenc a nemzetet a légvárak kalandos és veszélyes politikájából kiragadta, hogy egyedül hivatott közbenjáró lett a király és a nemzet között és hogy az egymással mereven szemközt álló és ellenséges érületű nemzetet és dinasztíát kibékítette, nem csupán halhatatlan érdemeket szerzett, hanem örök emléket is emelt magának a nemzet szívében, mert — mint Csengery mondja — «oly rendkívüli feladat volt ez, melyet három század bölcsesége nem tudott megoldani; föladat, mely egyaránt érintette a multat, a jelent s a jövőt». Ma már tudjuk és elismer-

jük, hogy Deák Ferenc volt az, aki mint a nemzet mivoltának típusa, mint legjobb tulajdonságainak képviselője, a hazának méltó helyet szerzett az újkori Európában. A hazánkban ilyen rendkívüli és a jövőre talán még inkább kiható volt Deák Ferencnek pedagógiai műve. Életében és írásaiban lépten-nyomon akadunk olyan tényekre és örök igazságokra, melyekből a legtokéletesebb, mert legtermészetesebb pedagógiai rendszer alakul ki. Becses mozaik ez, melyet azonban csak mesteri kéz és rökön elme tudna méltó képpé összeilleszteni; dicső, de nehéz feladat, mely eszembe juttatja Csengery Antalnak szavait, aki midőn egy négyed évszázad előtt e-tető alatt hódolt Deák Ferenc emlékezetének, ezzel az őszinte beismeréssel mentegette gyengeségét: «Én, aki megmértem azt az egész tért, a melyet Deák Ferenc nagy egyénisége betöltött, hogyan vállalkozhatnám gyöngye erővel, hogy meg is kísérssem; egy rövid óra alatt egy emlékbeszéd szűk keretében szorítani egy félszázadnak annyira változatos és oly eseménydús történeteit?» — Én is érzem, hogy egy ily nagy szellemről és puritán jellemről szólva, minden magasztalás izléstelen, sőt sértő lehetne, bármennyire is csodáljuk és lelkesedünk érte. A virágos és szuperlativusokban bővelkedő nyelv nem jól férne össze az ő szerény, minden hivatkozástól irtózó egyéniségevel; s ha, mint érthető, előadásom még sem leendő egészen ment a magasztalás jelzőitől, ez nem az én tollamat dicséri, hanem jóval illetékesebb és kiválóbb egyénekét.

Hogy Deák Ferencnek pedagógiai hivatását kellő világításba helyezzem, utalni akarok arra, hogy benne csodáljuk a magyar géniusz és a józan magyar értelem legtisztább és legrégnánsabb kifejezőjét, a kinek bölcsesége miatt keresték tanácsát az értelmes hazafiak, hogy benne látjuk mintegy eszményítve s gyöngeségei nélkül a legmagasabb kifejllettségben megtestesülve mindazt, a mi nagy, a mi nemes és kiváló tulajdon van nemzetünkben, hogy végre ő nemcsak szóval, de tettel és példával: *egész életével nevelt*. «Szóval és tettel egy hosszú életen által hirdette, hogy a becsületesség a legjobb politika» (Cs.) s egyúttal — tegyük hozzá — a legjobb pedagógia. Nem egy irányban és öntudatlanul, hanem sokféleképen és tudatosan nevelt ő életével és eredményes tettektől duzzadó működésével, s írásban klasszikus beszédeivel és szíve melegeivel írt leveleivel. Ezek közül kettő, az, amelyet 1840-ben egyik barátja fiához, de még inkább az, a melyet

1862-ben 17 éves gyámleányához intézett, valóságos pedagógiai episztolák s méltán állíthatók nagy irodalmi kortársának, Kölcseynek, Parainesise mellé. Ha egyebet sem írt volna, már ezzel a két levéllel is jogcímet szerzett vala arra, hogy mint pedagógust és klasszikus pedagógiai író-t komolyan számbavegyük.

Most pedig, t. Társaság, rátérek feladatomra, s bár gyenge erővel, de legjobb tudásommal igyekszem Önöknek bemutatni Deák Ferencet, a politikai és államférfiú vonatkozásoktól menten, először mint ritka erényekben bővelkedő *embert és bölcsét*, mint *humanistát* és az *életnek alapos ismerőjét*; majd rátérek az általános *nemzeti művelődésről* és a *népnevelésről* vallott nézeteire, egyetemes *nevelési elveire*, végül pedig a *közoktatásügynek* egy-némely részletkérdésében és a *gyakorlati nevelésben* elfoglalt álláspontjára. Mindebben vajmi kevés érdem illet meg engem. Csak felszínre hozom, jórészt eredetijében, azt, a mit Deák Ferenc maga mondott s a mit kortársai és utódai nálunk és a külföldön írtak róla.

I.

Deák Ferencnek hatalmas egyéniségét mi sem mutatja jobban, mint kortársainak ítélete s azon kiváló íróknak jellemzése, a kik életét és működését komoly tanulmányok tárgyává tették. Laveleye: Magyarország sorsának eldöntőjeként aposztrofálja; a haza benne volt személyesítve vagy jobban mondva: Deák Magyarország volt. S hozzáteszi: Ha ő fölkel, megszólal és jelt ad, egész Magyarország mint egy ember fog engedelmeskedni szavának. Az elismerés és magasztalás nem kisebb hangján szól róla Csengery, Deáknak legbizalmasabb barátja, akinek szava e tekintetben talán a legilletékesebb. «Az újabb kor államférfiai között, mondja, egyet sem ismerek, Washingtonon kívül, akiben annyira meglett volna a sziv és lélek ama kimért egyensúlya, a melyet Plató eszményül állított föl. Egyszerű nagyság, mely nem rendkívüliségeivel, hanem a szabályosság dimenzióival lep meg; s egyaránt vonz tiszteletre és szeretetre. Nem meteórszerű szemkápráztató tűnemény, mint a forradalmi hősök szemlélete, hanem az ókori szobrászat remeke, a melynek nyugott szépsége és öszhangzata önkéntelen ragad tiszteletre és csodálkozásra.»

Ugyanaz az író a magyar nyelv és nemzetiség ügye egyik

legfőbb bajnokának, a nemzet legnagyobb publicistájának, jog- és államtudósának, kodifikátorának, s nem kevésbé nagy szónoknak, mint írónak mondja, a kinél, előadása egyéb jelességeiről most nem is szólván, se több erővel, se több méltósággal és sikerrel nem tolmácsolta soha senki e nemzet érzelmeit és kívánatait. E nagy egyéniség, e nem kevésbé nagy író és tudós, mint államférfiú az állam feje volt, anélkül, hogy kormányon ült volna. Az egész nemzet vezére és élő lelkiismerete volt ő az egyszerű polgár, akit nagy multja és még nagyobb államférfiúi tulajdonságai csaknem diktatori hatalommal ruháztak fel s aki, ha szerénysége engedi vala, többször elmondhatta volna magáról: a nemzet én vagyok!

Bármely szempontból is nézzük, Deák Ferenc egyike volt a legritkább egyéniségeknek s eszményi tulajdonságokban és tökéletességekben annyira bővelkedő, amennyire halandó embernél lehetséges. Nem annyira lángész, aki elragad, de perzsel is, mint inkább harmonikus istenáldott egyéniség, az igazság és a jóság kultuszának fenkölt papja, akit sem születési előkelőség vagy öröklött nagy vagyon, sem pedig szereplési vágya, hanem egyedül kiváló egyénisége és tulajdonságai emeltek kortársai fölé, s a kit ép ezért jól esik a mai stréberség kultuszával szembeállítani. A nagy magyar polgár életében — mondja Laveleye — nincs egy folt, egy gyöngesség, még egy ellenmondás sincs.

Sokat gondolkoztam azon: miként volt lehetséges az, hogy két ilyen látszólag ellenlábás fogalomkör, mint a politika és a pedagógia ugyanazon egyéniségben oly szépen megfér egymás mellett, sőt egymást kölcsönösen kiegészíti és erősíti? Látszólagos ellentétet hangsúlyoztam, mert ha igaz Ranke mondása: «*Histoire und Politik umfassen zugleich eine Wissenschaft und Kunst*», akkor e két távoli diszciplína között szerves kapcsolat áll fenn, még pedig annál inkább, mert a pedagógia nem kevésbé tudomány és művészet egyben. Én ennek az érdekes jelenségnek kulcsát Deáknak harmonikus, egységes és következetes jellemében vélem feltalálni; itt is, ott is ugyanaz a csillag vezérelte; a külső és belső természetnek sérthetetlen és szent erkölcsi törvénye, mely egyetlen szélesebb mederbe terelte a két különvált folyót, és annak egyesített áráját hatalmasabb művek létesítésére képesítette.

Ezt a közös forrásból eredő s oda visszatérő párhuzamos-ságot Deák Ferencnek gyakorlati politikai és elméleti nevelői

működésében legjobban saját vallomásai erősítik meg. Ime első «Gondolata», melyet 30 éves korában fejez ki s amely a klasszikus kor bármely nagy bölcsének diszére válna: «Van egy törvény, mely minden polgári törvények fölött örök és változhatatlan, melyet a világ kezdetétől annyi századokon keresztül semmi álokoskodás sarkából ki nem forgatott, semmi hatalom és erőszak el nem nyomhatott; egy oly törvény, melynek legkisebb sértését keserű bosszúállás követte mindenkor; egy oly törvény, melyet az alkotó minden jobb embernek szívébe vésett, mely nélkül polgári alkotmány erősen nem állhat, mely nélkül írott törvény igazságos és boldogító nem lehet és ez: *a természetnek szeghetetlen szent törvénye* (1833).» S hogy sokáig ne legyünk kétségben, hogy mit ért ezen szent törvény alatt megmondja: az *erkölcsi erő* az, mely szerinte a nemzetek legnagyobb kincse, mert a nemzetnek csak azon felszólalása hatalmas; a melyet csüggedni nem tudó erkölcsi erő támogat. Ezen erkölcsi erő és a jogérzet megszilárdítása — mondja Csengery találóan — volt Deák *politikai pedagógiájának* egyik főfeladata. Ő nemcsak nem hitte, hogy a politikának összeütközésbe kell jönnie a morállal, hanem sikerrel egyeztetette össze ezeket a látszólag ellentétes fogalmakat. Ő jól tudta, hogy a törvény nem bölcsészeti, elvont fogalom, hanem létező viszonyok kifejezése; hogy a politikai intézményeket nem lehet a priori kiokoskodni, mert nem az emberek vannak a törvényekért, hanem a törvények az emberekért s bármennyire lelkesült egy politikai eszményért, mindig erős lábón állott a földön. Ő tudta, hogy hanyagság, csüggedés, ingatagság minden fejlődést lehetetlenné tesznek s hogy a sikert más nem biztosítja, mint a kitűrni-tudás, amelynek minden bukásnál jelszava: *csak újra és ismét újra!* Ő folyton hangoztatta a *jogfolytonosság* elvét s a legváltáságosabb időkben a túlzók kisértései dacára is szívósan ragaszkodott hozzá. Tőle való a következő sarkalatos elv, mely politikai és pedagógiai tekintetben egyaránt fontos és ma különösen időszzerű: Addig, míg a nemzet értelmes többsége valamely javításnak hasznos, sőt szükséges voltáról meggyőződve nincsen, azt a törvényhozás rendes útján megállapítani úgy sem lehet (1836).

Ime, tisztelt Társaság, az eszményi politikusnak képe, melyből az eszményi pedagógusé önként következik, mert aki a becsületességet még a politikában is követeli és követi, az csak mes-

ter lehet ott, ahol ez az erény mindennek kezdete és alapja. Ime a mi érveink arra, hogy Deákban miért volt és dehetett egyesítve a nagy politikus mellett egyúttal a nagy pedagógus. Az elméleti neveléstudomány tanítja, a gyakorlati beigazolja, hogy az a két alapvető tulajdonság, amely az embert ihletett nevelővé avatja, az, hogy emberi fogalmak szerint önmaga is teljes, egész ember legyen; lakinek cselekedetei méltóak szavaihoz, hogy továbbá kellő emberismérettel rendelkezék és bánásmódját az egyénekhez szabja. Hogy ki volt Deák Ferenc, milyen volt gondolkodása, jelleme, melyek fényes tulajdonságai és ritka erényei, az mint a nemzet hite a köztudatban él. Látni fogjuk, hogy a becsületesség és bölcsesség, a jóság és az igazságosság páratlanul egyesültek az ő személyében, melyet ezzel a Gondviselés mintegy egyenesen kirendelni látszott népének nevelésére.

Nálánál jobban alig ismérte valaki a magyar fajnak hibáit, saját nemzetének fogyatkozásait; s amilyen kíméletlenül tárta fel őket, ép oly lelkiismeretesen és buzgóan fáradozott a javulás érdekében és jelölte ki annak útjait és eszközeit. Ime milyenek ismeriő a magyart: «A magyar szívós és erélyes veszély idejében, s akkor életét is kész feláldozni; de midőn a veszélyt távolnak hiszi, midőn azt még nem látja, gyakran hajlandó a tevékenységet *tétlenséggel* váltani fel (1868).—Ha, nemzetünknek hibája eddigél az vala, hogy lelkesedésben bővelkedett, de a cselekvés órájában nélkülözte a hideg *megfontolást*, nélkülözte a csüggedhetetlen fáradozást, mely nélkül pedig sikert érni nem lehet, itt az idő e fogyatkozástól kitisztulni. S e komoly megfontolás egyik legszükségesebb szövetségese a *türelem*, egymás személye, egymás vélekedése iránt (1841). Amikor pedig 1841-ben az ifjúság fáklyázenével tisztelte meg, többek között így intette az ifjúságot: A megfontolás és cselekvés nehezebb, mint az áldozni kész lelkesedés, amely az ifjú kornak kitünő sajátsága. . . Kerüljük a gyanusítgatást, mint amely a legundokabb, legocsmányabb véték, melyet valaki a haza ellen elkövethet. (B. I. 469.)»

II.

Foglalkozunk immár első sorban Deákkal mint *emberrel*; mert az ő emberi tulajdonságai azok a fontos elemek, amelyekből hatalmas egyénisége kialakul, melyek megértetik velünk a mul-
tat, s még nagyobb várakozással töltenek el a jövő iránt.

A haza bölcse *vallásos* ember volt s méltán, mert valóban nagy embert és istenáldott nevelőt vallásosság és emberszeretet nélkül el nem képzelhetünk. Ő a vallást és a szabadságot a vallásszabadságban egyesítette, s valamint Cavour, a szabad államban a szabad egyház mellett küzdött. E vallásos érzülettel összeforrvan élt benne a *kegyelet* s annak legnemesebb megtestesülése a gyermeki szeretet. Az a férfi, aki életében semmiféle kitüntést vagy érdemrendet el nem fogadott, egy kis Mária-képes emlékérmét hordott, melyet soha le nem tett; határozott kívánságára azzal temették el. Ezt az ereklyét anyjától örökölte, akit nem is ismert, mert saját életével váltotta meg az övét. (Bővebbet a Függelékben 1. alatt.)

Ami Deák Ferenc jellemében meglepő s egyúttal a legritkább emberi jellemvonások egyike, az, hogy alapos emberismerete dacára szerette az embereket; a *jóság apostola* volt s mindenek ellenére hirdette és gyakorolta a jóság kultuszát: A jóság is alapfeltétele a boldogságnak. Rossz ember lehet szerencsés, de boldog nem lesz soha (L. gy.). Nála, mint I. Napoleon mondotta Foxról, valóban a szív melegítette a géniuszt. Legnagyobb öröme a jótékonyságban találta, s politikai nagysága mellett a gyermekszeretet volt az, melyről legjobban ismerték széles hazában. Milyen pazar volt szívéssége — beszéli Csengery — senki sem irt több ajánlólevelet s emberismerete is szemet hunyt többször jó szíve előtt. Akinek nem adhatott jó ajánlólevelet, attól pénzzel szabadította meg magát. S mint Fénelonról írják, sok embert tett hálátlanná, senkit elégületlenné.

Ne kicsinyeljük ezt a jóságot, mely minden kornak és népnek egyik legritkább erénye, sőt ennél is több s merőben a jövőnek tökéletesebb hitvallása. Így magyarázza Lessing is, aki a keresztényen vallás humanizmusát a zsidóé fölé helyezve, még egy amannál is humánusabb «új és örökkévaló evangéliumot» sejt és remél, olyat mely «a jónak gyakorlására azért buzdít, mert az a jó, nem pedig azért, mert önkényes jutalmakkal kecsegtet.»

Emberséges gondolkodásmódja fényesen nyilatkozik meg a botbüntetésről (1835) és a tanulóknak kizárásáról mondott (1839) beszédeiben. Egész élete a filantrópus mintájává avatja őt.

A büntetéssel az erkölcsi jobbulást összekapcsolni nehéz ugyan, de nem lehetetlen, sőt ez első és legszentebb feladata a törvényhozásnak (1840). Megróni a hibát jog és kötelesség; de tör-

ténjék ez oly módon, mely több kárt ne tegyen, mint hasznot (1869). Oly magas és messzirelátó volt az ő bölcsesége, hogy már abban az időben felismerte a béketörekvések jelentőségét és egy általános lefegyverkezési rendszerrel állott elő (B. I. 428—9. lap). Hogy a halálos büntetésnek is elvi ellensége volt, mindezekből önként következik. (Függelék: 2.)

Az emberi fogalmak szerint a legmagasabb polcot Deák mint *a jog és igazság apostola*: érte el. Küzdés a jogért: képezi azt az aranyszálat, amely államférfiúi pályáján végig vonul (Cs.); jog, törvény és igazság volt államférfiúi hitvallása, melytől a leg súlyosabb viszonyok között sem tért el. S hogy ebben mekkora lehetett tekintélye, mutatja az a világraszóló elismerés, melyben a külföldi írók részesítették: *the great champion of law* (a jognak nagy bajnoka) írja az angol, a francia pedig: Deák a nép szemében az igazság megtestesülése, a jog próbaköve volt, aki emberfölötti bölcseséggel, eszélyvel és előrelátással rendelkezik. Igaz és igazságos volt ő mint államférfi és mint ember, és mint korának egyúttal legnagyobb jogtudósa (Verbőczy redivivus) a legválságosabb napokban is szívesen ragaszkodott a törvényszerűséghez. Ha szabadok akartok lenni, először legyetek igazságosak — volt jelszava a kormányzatban. Szónokaink közül senki sem birt nagyobb mértékben a lángész kiváltságával, annyiszor fejezni ki az igazságot olyan tökéletes alakban, amelyet minden érintés csak gyöngitene. Mennyi politikai igazságnak adott oly kifejezést, amely azokat mondhatni közmondásokká emelte (Cs.).

A legfontosabb nevelési elvek egyikét fejezik ezen egyszerű szavai: Legyetek igazságosak a kicsinyek iránt, ha azt akarjátok, hogy a nagyok azok legyenek irántatok; — és Ciceróval: Ne légy soha igazságtalan mások iránt. Türed el, ha kell, az igazságtalanságot, de igazságtalansággal ne viszonzod azt! (L. gy.) Hogy mit jelent az, az igazság kultuszát egy egész emberöltőn át megvalósítani, azt megítélhetjük mi kicsiny, gyarló utódok ma, ebben az igazságtalanságtól és irigységtől duzzadó korban, ahol az igazság rendszerint már csak a mesékben talál biztos menedékre. Deáknak példája nem csak arra tanít, hogy higgyünk az igazságban, de egyúttal arra, a mi ettől elválaszthatatlan, hogy azt fel- és lefelé gyakoroljuk és gyakorolhassuk is. (Függelék: 3).

Szerénysége, önzetlensége és becsületessége közmondásossá váltak; oly kiváló mértékben volt tulajdonosa ezen ritka erények-

nek, hogy pusztán általuk is szinte legendaszerű hír övezte az egész művelt világban. S méltán, mert olyan férfi, aki szóval hirdeti és tetteivel beigazolja, hogy a bécsületes ember is lehet jó politikus, aki példájával cáfolja meg azt a hitet, hogy a politikában csak kerülő úton és fondorkodással lehet célt érni, az számot tarthat a legjobbaknak elismerésére. Példája e tekintetben is nevelő volt s még inkább az mai nagy és túlzott igényű korunkban, melyet a fényűzés férgje át-meg átjárt. Jól jegyezzék meg a mai fiatalok; de még inkább a szülők, hogy Deák Ferenc a legyszerényebb igényű emberek egyike volt, aki kevéssel beérvén s e kévese meglévén, sorsával meg volt elégedve. (Cs.) Bizony összeszorul a szívünk, ha az ő eszményi önzetlenségével szembeállítjuk a modernekeknek undort keltő, de sikeres stréberkedését!

A történetben — írja Laveleye (62—3) — nincs példa hasonló teljes önzetlenségre; tetteinek egyetlen rugója: hazaszeregete, s az egyetlen jutalom; melyre vágyik: a teljesített kötelesség öntudata. Szolgálataiért sohasem fogadott el semmi jutalmat; mindent visszautasított, nem tisztelethiányból, hanem, mert szerinte: aki kötelességét teljesítette, azért jutalmat nem érdemel.

Munkálni, tenni és nem kérni bért:

Semmit magunkért, mindent a honért.

(Tóth K.)

Neki egy kézszorításnál többet még királya sem adhatott. Érdekesen beszéli el Csengery, hogy milyen aggodalomban voltak a koronázás napjaiban a magasabb körök, hogy milyen elismerésben részesítsék őt. De lehetetlen volt hozzáférközni, s a minisztereknek, akik ebben az ügyben vele tárgyaltak, ezt mondá: «Ő Felsőge valószínűleg túlél engem. Ha meghalok, mondja el síromon, hogy Deák Ferenc becsületes ember volt. Ezt kérem jutalmúl!» Tudjuk, hogy ez megtörtént s még szebben, mert maga a királyasszony is hozzájárult ehhez a hódolathoz; de tudjuk azt is, hogy ez az elismerés már életében kijutott neki. (Függelék: 4.)

Deákról szólva, hazafiságról beszélni, csaknem sértésnek látszik; hisz angol történetírója is megjegyzi: *Deák was before all else a Hungarian patriot, a patriot to the backbone, a Magyar of the Magyars* (Deák mindenek előtt magyar hazafi volt, tetőtől-talpig hazafi, a magyarok magyarja); de nyomban hozzát teszi: *he loved his country not only well but wisely* (nem csupán jól,

de bölcsen is szerette hazáját). S valóban a Deák patriotizmusa megérdemli, hogy közelebről mérlegeljük, mert nagyon felűt azoktól az útszéli nagyhangú frázisoktól, melyekkel ma a legkévesebbé hivatottak legerősebben hadonásznak.

Hiszen neki nem is volt élete.

Mienk, a hazáé volt mindene.

(Tóth K.)

«Érzem — mondja ő maga — kebelemben azt az erőt is, hogy jobban tudom szeretni e hazát, mint gyűlölni ellensegeinket.» S mily szép, mily költői ez a másik vallomása: «A magyarnak honszeretetét se a multak lelkesítő emlékezete, se a hiúság, se az önzés nem támogatják annyira, mint más nemzetekét. De van az embernek keblében egy tiszta forró érzés, mely mindazon segítségök nélkül buzgón ragaszkodik a hazához; s nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak, ki e szenvedő hazát jobban nem szeretné, mint akármely fényes országot Európának!» Az 1861-iki felirati javaslatból való ez az elévülhetetlen bölcs mondat: «Hazánkért mindent kockáztatnunk kell, de a hazát kockáztatni semmiért sem szabad!» «Szent érzelem (írja b. Kemény Zsigmondnak 1861 okt. 19.) a honszeretet s magasztos azon lelkesedés, mellyel a honfi-kész vérét ontani a hazáért. De nemcsak vérrel s nem mindenkör vérrel szolgálhatunk a hazának. Aki hazáját nem csak a lelkesedésnek fellobbanó hevében, hanem mindig igazán szereti, törekedni fog minden úton, minden alkalmalással használni a hazának. Tesz, amit tehet, s hogy utóbb még többet tehessen, igyekszik saját képességét is magasabbra emelni. Ezt pedig leginkább *tanulás és tanítás* által lehet elérni. Minden perc tehát, melyet tanulásra, minden fillér, mit a tudományoknak s azok közlönyeinek pártolására fordítunk, egyszersmind a haza oltárára tett áldozat. Nem árt, barátom, sőt valóban szükséges, hogy a sajtó útján felszólaljatok időnként e tárgyban s figyelmeztessétek a közönséget, miszerint a politika mellett más is megfér, más is szükséges.» (Függelék: 5.)

Volt azonban Deáknak egy erénye, mely még hazafisága felett is trónolt s melynek ezt alárendelte: a jognak, az igazságnak szeretete volt ez. Ily értelemben mondhatta a költő (Arany J.):

— És hazafiság — ne lenne

Méltóbb erény mind annyinál:

Azt mondanám: nagyobb volt benne

Az ember a hazafinál.

Szóljunk-e arról, hogy mit tett ő *nyelvünkért*, mely azokban az időkben inkább mint valaha volt az igaz hazafiságnak elválaszthatatlan kelléke. Egyike volt ő azon kiváló államférfiaknak — mondja Csengery — akik érezték is, hirdették is, hogy nemzeti önállásunk fenmaradása nyelvünk sorsával válhatlan kapcsolatban áll, akik ennél fogva a legtöbbet küzdöttek, hogy a magyar nyelv, a törvényhozás, közigazgatás és törvénykezés terén, valamint a közoktatásban is elfoglalja azt az állást, a melyet addig a latin bitorolt. Tudjuk, mily örömmel hirdette az 1832—36-iki országgyűlés után, hogy legalább törvénye magyar immár a magyarnak; milyen örömmel jelentette 1840-ben, az országgyűlés eredményeiről szólván, hogy ami századok óta nem történt, szóval és írásban egyaránt honi nyelvén szól ezentúl fejedelméhez a magyar. Mindezen vívmányokban nagy része volt neki. Nyelv és tartalom tekintetében egyaránt a kor legkitűnőbb történetíróihoz méltók a követi jelentésnek azon lapjai, melyekben Deák a nemzetre és nyelvére sérelmes ügyekben követett eljárásáról küldőinek számot adott.

S amikor később Széchenyi aggodalmai teljesültek s a nemzeti elnyomatás idejében a magyar nyelvet is száműzni igyekeztek, a M. T. Akadémiának egyik emlékezetes ülésében (1858) ő, aki e testületnek már 1837 óta tagja volt, nem elég erélyesnek, sőt alázatosnak találta az óvatos titkárnak felterjesztését s ott nyomban az igazgatósági ülésben mondott toll alá egy új «kemény és száraz» feliratot, melyben a magyar nyelv és tudományosság ez azilumának fenmaradását védte a kormány beavatkozása ellen, mint a következmények mutatták, sikerrel.

Egyike volt ő már a harmincas évek kezdetén államférfiaink között azon keveseknek, akik, mint Kölcsey, a legilletékesebb tekintély megjegyezte róla, nemcsak az apai ház küszöbén belül a házi cselédttől tanulták a magyar nyelvet.

Deák nemcsak a nyelvet tanulta, az irodalmat is folyvást figyelemmel kísérte fejlődésében, előhaladásában. A kor legkitűnőbb írói, élete minden szakában, legbensőbb barátai közé tartoztak, akiknek minden működése érdekelte őt, akinek társaságában nemcsak élvezettel hallgatta sokszor az irodalmi kérdések vitatását, hanem igen gyakran maga is élénk részt vett azokban. S hogy e vitákban is döntő tekintéllyel léphetett föl nem egyszer, klasszikai képzettsége és erős ítélő tehetsége mellett

nagy jártasságának köszönhette a külföld szépirodalmi termékeiben. (Cs.)

Deák Ferencnek a magyar nyelv és közművelődés érdekében kifejtett buzgó és sikeres munkássága önkéntelenül azt az érdekes kérdést hozza felszínre, hogy milyen volt viszonya az idegen kultúrákkal, nevezetesen a némettel szemben? Abból, hogy már 1846-ban beutazta Svájcot, Olasz-, Francia- és Angolországot (Laveleye: 23. l.), hogy levelei között akadunk olyanokra, melyeket német nyelven, m. p. szabatos és folyékony németiséggel írt (pl. a 236. és 330. lapon), joggal következtetünk arra, hogy Deák telivér magyarsága dacára sem zárkózott el a külföldtől s elfogultsággal még a németekkel szemben sem vádolható. Bizonyosság erre angol forrásunk, mely ezt írja: *A white raven, a German writer has called Deák, a Magyar who did not hate the Saxon* (fehér hollónak mondta egy német író Deákot, olyan magyarnak, aki nem gyűlölte a szászt).

Deák ennél tovább ment s hazafisága nem hogy gátolta volna, de buzdította arra, hogy az idegen kultúrákról tudomást szerezzen s ami értékest talál bennük, hazájának javára fordítsa. Deák Ferenc — mondja Csengery — az új nemzedék azon részéhez tartozott, akik nem Széchenyi irataiból tanulták először ismerni az új eszméket. Olvasta ő a német irodalom kiválóbb termékeit a történeti, jogi és államtudományok terén; ismerte azon szakokban, a német irodalom közvetítése útján, fordításokban a jelesebb angol és francia írókat is. Külföldi utazásai alatt utóbb személyesen is megismerkedett a német irodalom több kitűnőségével, különösen Rotteckkel és Welckerrel, Schlosserrel és Mittermayerrel, akik közül, az utóbbival mondhatni baráti viszonyban állott. *Reá nézve azonban a német irodalom csak közeg volt, amelyen át a kor újabb eszméivel megismerkedett.* Nem szegődött a híres tanárok tanítványává, nem esküdött szavaikra. Se rendszeröket, se módszeröket nem sajátította el. Nézeteket sem idézi soha. Csak látköre tagult; maradván egyébként testestől-lelkestől gyakorlati magyar államférfi.

Deák Ferenc tehát elismerte a német nyelv ismeretének hasznát és megbecsülte a német tudományosságot (G. 1865, 200 l.), de egyúttal érezte azokat a veszedelmeket, melyek erről az oldalról fenyegetnek. Ezért fáj az nekem — írja egy zalamegyei földbirtokos nejéhez 1857-ben — ha derék lelkes magyar nő németül

beszél és németül ír, mért mindig úgy tekintem azt, mint újabb sebét nemzetiségünknek s mint fenyegető haladását az elnémetesedésnek.

Hogy milyen szónok volt Deák Ferenc, arról gyönyörű képet ad Csengery emlékezésének végén. (Függelék: 6.)

III.

Az ember után ismerkedjünk meg a *bölcsessel*. «Azt az erélyt, amellyel a magyar nemzet jogaihoz ragaszkodott, a jognak magasabb, bölcsészeti felfogásával látjuk párosulva Deákban. E műveltsége nemcsak nemzetünk, hanem általában korunk legkitűnőbb jogfilozófusai közé emelte őt», mondja Csengery. Én ennél tovább megyek és cselekedetei és tanai alapján Deákot egyetemes filozófussá avatom, akinek bölcséleti rendszerében csak egy elv van, valamennyi közül a legmagasabb: az *erkölcsi erő*, mely nemcsak a nemzeteknek, hanem az egyéneknek is legnagyobb kincse. Ebből indultak ki s ide vezethetők vissza: életelvei és tettei, melyek azt is mutatják, hogy Deák nem elvont szoba- és könyvbölcs volt, hanem a szónak legszebb és legjobb értelmében életbölc, akinek különböző időben és alkalmakkor ugyanarról a tárgyról vallott nézetei ritka és jóleső egyértelműséget mutatnak. Új bölcséleti rendszereket és doktrinákat, igaz, nem fedezett fel, de felújította s saját példájával mindennél ékebben beigazolta és hirdette azokat az arany igazságokat, amelyeket évezredek előtt az emberiségnek egy virágzó korában a nagy bölcsek vallottak. «A nagy magyar polgár életében — írja Laveleye — nincs egy folt; egy gyöngeség, még egy ellenmondás sincs; ő mindig hasonló maradt önmagához. Nem annyira szónok, inkább bölc volt ő». S Beöthy Zsolt hozzáteszi: a tiszta ész, beható értelem, pártatlan logika embere volt: a meggyőzésé, nem az elragadásé.

Deák azonban legnagyobb idealizmusa mellett sem vesztette el soha maga alól a valódi életnek biztos talaját: ismerte magát, de ismerte embertársait is; nem volt tudós, de helyesebben ítélte meg az életet legtöbb kortársánál; ő több tudományt meritett az életből, mint a könyvekből, s csodálatos fejlettségben volt meg benne az a biztos pillantás, mely látja az igazat, megméri a lehetőt és biztosítja a sikert. S ezt nemcsak pályafutása bizonyítja, hanem levelei, beszédei és egyéb írásai, amelyek telvék az élet-

ismeretét igazoló elvekkel és arra buzdító bölcs mondasokkal és tanácsokkal. Deák tehát nem csupán ethikai értelemben vett bölcs, hanem a lét-szemponjtából is valóságos *életbölcs* volt, aki a két-fős minőségben létünk alapvető problémáival foglalkozott és ebbeli vallomásaival drága hagyományt juttatott a nemzetnek.

Ennek beigazolásául álljon itt csak néhány bölcs mondása. A *boldogságot* — hogy a légfontosabbon kezdjem — nem, mint rendesen, magunkon kívül, hanem önmagunkban kereste, mert boldogságunk nem csekély részben önmagunktól függ s boldogtalanságunkat többször okozzák önhibáink, mint mások gonosz-sága. (L. gy.). Ugyanennek a boldogságnak egyik fontos feltétele a bölcs mérséklés, felismerése és kerülése az ú. n. mozgatót nem tűrő kérdéseknek: Vannak dolgok — úgymond — melyeket nagy bölcsesség meg-nem mozdítani, s ha megmozdítatnak, lehetetlen helyre hozni (1861).

Az ábrándozás magában igen szép, igen kellemes; csak a kiábrándulás azután oly igen kellemetlen, sőt néha veszélyes ne volna. De különösen az élet komoly viszonyaiban, melyek gyakran száraz, higgadt számítástól függenek, nagy bajt, nagy kárt okozhat az ily ábrándozás (Tarányi I.-nek 1861.; az elérhetetlen vágyakról l. még «Gondolatok» 439—440. lap).

Szükséges, hogy megtanuljunk különböztetni az óhajokat az akarattól. Az óhaj nem ismer határt, még a lehetőség határát sem, s azért igen hamar a fantázia szárnyain repül s végtelenig viszi az embert; az akarat, a józan akarat ismer határokat, ismeri a lehetőség határát. Elábrándozhat valaki az óhajok merengéseibe, de ha tehetségünket és erőnket megfeszítve arra parancsoljuk, amit elérni nem lehet, akkor úgy hiszem, igen hibásan cselekszünk (1868). A vágyak csak az ész mérséklése mellett üdvösek!

Az eszményt a valósággal, a prózát a költészettel harmonikusán igyekszik összeegyeztetni s az igazi *ideálrealizmusnak* szószólója akkor is, amikor gyámleányához így ír: Nem szeretem azon prózai lelkületű nőket, kiknek kedélye az anyagiasság bilincseiből menekülni s a mindennapiasság színvonalán felül emelkedni nem képes, kik minden tárgyat, minden eszmét egyedül az anyagi haszonnak s élvezetnek mértékével mérnek . . . de a túláradozó ábrándos érzelgőket sem szeretem, kik teljesen elhanyagolják mindazt, ami prózai s ábrándjaiknak élve, képtelennékké lesznek az élet nehézségeivel megküzdeni. Járj te, kedves leányom,

e két szélsőség között a középúton. Prózaiak az élet gondjai, légy azokkal szemben te is prózai. Számításaidat ábrándokra ne alapítsd s ne légy érzelő, midőn letterőre van szükség. De ne engedd, hogy lelked az anyagiasság prózájában végképen elmerüljön. Légy fogékony minden szép és jó iránt. (L. gy.)

A *gazdagság* okosan használva sok örömeknek az eszköze lehet, de nem egyedüli s nem is nélkülözhetetlen feltétele a boldogságnak. A szegény, ki tud szegény lenni, gazdagabb azon vagyonosnál, kinek vágyai túlhaladják vagyona mértékét. Sőt, még a nélkülözésben is talál örömet, ki le tud mondani vágyairól, hogy mást boldogítson . . . Magasztosabb élvezetet nyújt vágyainknak szeretetből történt feláldozása, mint azoknak súlyos gonddal járó teljesedése. (Nedeczky Idának 1855).

Az életnek alapos ismeretéből eredő becses tanulságokat nem rejtegette, hanem szíve melegtől áthatva és megtisztítva mindig azon volt, hogy sokoldalú tapasztalatait böles *tanácsokba* öntve, embertársainak egyéni boldogulását és a hazának boldogságát minden erejéből előmozdítsa. Figyelme mindenre kiterjedt: a tapasztalatok keserűségére és okos értékesítésére, az emberek önzésére, hálátlanságára és érzékenységére, a figyelemre, bizodalomra és emberszólásra: szóval az útszéli gyarlóságokra és a legritkább erényekre. Az életismereteknek valóságos kátéját, egy újabb boldogságra vezérlő kalauzt lehetne műveiből összeállítani s örök okulásul az ifjúságnak útravaló gyanánt adi. Álljon itt csak egy-két szemelvény.

Ápold és növeld kebledben a *kötelesség* érzetét. Amit kötelességed parancsol, szigorúan teljesítsd s haladék nélkül; még ha nehéz volna is teljesítése. Aki kötelességeinek teljesítésénél, mérlegelve a nehézséget, azzal ámitgatja magát, hogy amit tennie kellene, de tenni nem szeret, talán nem is oly szigorú kötelesség, hogy el ne maradhatna, vagy utóbbra ne haladhatna; aki mulasztásait szépítgeti s hogy lelkiismeretének intó szavát elnémita, önmagának ígéreteket tesz, hogy amit elmulasztott, majd máskor nagyobb pontossággal helyrehozza; aki előtt a kötelesség nem oly szent törvény, melyet sérteni, vagy mellőzni soha semmi szín alatt nem szabad, az hamar megszokja a könnyelmű hanyagságot. Kezdetben kisebb kötelességeit mulasztja el, később a legszentebbet is föláldozza kényelmének vagy élvezeteinek. (L. gy.) (Függelék: 7.)

Valamint egész élete a *munkának* volt szentelve, ismerve nemzetét, nem szűnt meg ezt a hazára nézve olyan fontos erényt az ifjúságnak is figyelmébe ajánlani. Egyik barátja fiához intézett levelét 1840-ben így fejezi be: «Csak a munka fejt ki, csak az tartja fel a testnek és léleknek erejét. . . » Gyámleányához pedig (1862) e szavakat intézi: «Munka az embernek rendeltetése, ez edzi meg a testi és lelkierőt, ez fejt ki a tehetségeket; a henyeség ellenben elpuhit és magával hordja a léleknek legveszélyesebb mótelyét, az unalmat.» A szakadatlan munkálkodás kötelességétől elválaszthatatlannak tartotta a kitartást a megkezdett munkában, melynek pedig oly szomorú és gyakori ellentéte a magyar szalmatűz.

Van-e, aki egyszerűbben s egyúttal igazabban dicsőítette a nő házi erényeit? «Légy mindig *munkás, gondos és takarékos* — írja gyámleányának. Oly tulajdonok ezek, melyek a családi s egyéni boldogságnak lényeges föltételei. A legvirágzóbb család anyagilag és szellemileg elsüllyed e három tulajdon hiányában. Gondosság és takarékoság megtartja, amit a munka szerzett s a három együtt megveti alapját az anyagi jólétnek és ez által a függetlenségnek. A munkás, gondos, takarékos nő áldás a háznál, akiben ellenben e fontos, sőt szükséges tulajdonok hiányzanak, az a családnak, amelyhez tartozik, vesztére van». (Függelék : 8.)

(Befejező közlemény következik.)

KEMÉNY FERENC.

A KISÉRLETI PSYCHOLOGIA A PÆDAGOGIA SZOLGÁLATÁBAN.

(Harmadik közlemény.)

III. A lelki képességekre, a különféle érzéki típusokra vonatkozó kísérletek

Nem elég azonban ismernünk az illető egyén lelki gépezetének sugalmazhatóságát, tudnunk hogy milyen az értelmi működés s mint függ össze a többi működésekkel, hanem nagyon fontos azt is tudnunk, mit hozott magával az egyén már eredetileg az öröklésben, mily eredeti lelki képességekkel, hajlandóságokkal veti magát már nevelő hatásunk alá.

Tudvalevő, hogy különösen az értelmi jellemvonásokat meg-